

Medveünnep és nyári puccs

Kutatóúton legközelebbi nyelvrokonainknál

Nyugat-Szibériában, az Ob és mellékfolyói vidékén élnek a vogulok (saját elnevezésük szerint manysik) és az osztjákok (hantik), akik a magyarsággal együtt a finnugor nyelvcsalád ugor ágát alkotják. A vogulok mintegy 7 ezren, az osztjákok 21 ezren vannak, közülük több mint a fele beszéli anyanyelvét.

Ők tehát a mi legközelebbi nyelvrokonaink, bár tőlük is jó 3000 év különélés (és 5000 km távolság) választ el bennünket. Vajon megértjük-e külön tanulás nélkül egymás nyelvét, legalább annyira, mint a finnek és észtek, az oroszok és bolgárok, a norvégok és svédek? A sóvárgó kérdésre sajnos nemmel kell válaszolnunk, hiszen háromezer év még a nyelvek életében is hosszú idő; ez alatt külön-külön fejlődtek, más-más utat jártak be. Azonosságok helyett inkább csak a nyelvészek számára világos szabályos eltéréseket találunk. A mindennapi életben nem sokra megyünk azzal a megállapítással, hogy a finnugor nyelvek szókezdő k-ja (ha utána mély hangrendű magánhangzó következik) a vogulban és az osztjáokban χ -vá (mint a technika szó ch-ja), a magyarban pedig a h-vá változott (finn kala – osztják χ ul – magyar hal). A nyelvészek számára azonban az ilyen szabályos megfelelések mutatják az azonos eredetű szavakat.

A nyelvtani szerkezet hasonlósága még inkább bizonyító erejű, de az osztjákul tanulni szándékozó magyar diákot nemigen vigasztalja, hogy az osztják is ragozó nyelv, s a magyarhoz hasonlóan több tucat esetet ismer (szemben az indoeurópai nyelvekkel, ahol általában csak hatot kell megtanulni). A nyelvrokonságot inkább akkor lehet jól érzékelni, ha már tudunk osztjákul, s énekszövegeket akarunk lefordítani. Magyarra ez viszonylag könnyen megy, lévén a két nyelv szerkezete és "gondolkodásmódja" hasonló, ám angolra, oroszra vagy németre fordítani emberpróbáló vállalkozás.

Az obi-ugorok nyelvének és kultúrájának első jelentős kutatója Reguly Antal volt a múlt század közepén, akit több néprajzi és folklórgyűjtő követett. Századunk azonban nem kedvezett ennek a munkának: az első magyar kutató, aki hosszabb expedícióban vehetett részt az obi-ugorok földjén, Schmidt Éva finnugor nyelvész és folklorista volt. Ő 1970 óta áll kapcsolatban az osztjákokkal és vogulokkal, több ízben járt is köztük, s 1980-ban és 1982-ben sikerült egy-egy hónapig a terepen gyűjtenie. Az első alkalommal – sok órnyi nyelvészeti és néprajzi anyag mellett – több mint 40 éneket is fölvelt, a második úton pedig már mintegy 160-at. Jómagam 1980 óta foglalkozom ezek zenei lejegyzésével és elemzésével.

Természetes, hogy én is szerettem volna kijutni az Obhoz és népzenei gyűjtést végezni, ez azonban hosszú évekig lehetetlen volt: politikai okok miatt csak az olajbányászattal kapcsolatban álló szakemberek dolgozhattak azon a vidéken. 1990-ben történt meg a nagy fordulat. Először Schmidt Évának sikerült kiutaznia nyáron egy küldöttség tagjaként Hanti-Manszijszkba, ahol medveünnepet rendeztek, majd az ő jóvoltából az általa szervezett Obi-ugor Kutató Team tagjait (Kerezsi Ágnes, Felföldi Lászlót és engem) is meghívták decemberben a Hanti-Manysi Autonóm Körzet fennállásának 60. évfordulójára szervezett ünnepségre.

Ennek a meghívásnak eredményeképpen Kerezsi Ágnes azóta kétszer járt a keleti osztjákok között, s az ott szerzett ismeretségek jóvoltából további meghívásokat is kapott. Az expedíción vásárolt tárgyakból és az ott készült fényképekből kiállítást is rendeztek a Néprajzi Múzeumban, melyet Göncz Árpád köztársasági elnök nyitott meg.

1991-ben én is két expedícióban jártam az északi osztjákok között, mindkétszer Schmidt Évával együtt. Januárban három, július-augusztusban pedig hat hétig voltam ott.

Januárban a Kazim folyó felső folyásánál fekvő Juilszk faluban egy északi osztják medveünnepén és rénszarvasáldozaton vettünk részt, melyet a Nemzetiségi Kulturális Napok elnevezésű rendezvény keretében tartottak meg. Fő szervezője a Jugria Megmentése Társaság egyik vezetője, a helybeli születésű Tatjana Moldanova volt. A medveünnephez szükség volt egy medvére, s ez nagyobb nehézséget jelentett, mint gondoltuk. Senki sem akart ugyanis felajánlani medvét ilyen közönnéplés céljára. Végül is egy kiváló énekes és sámán, Pjotr Ivanovics Szengepov hozzájárult, hogy egy általa régebben elejtett hím medve és két medvebocs számára tartsák meg az ünnepet, sőt annak vezetését is vállalta. Igaz, hogy ezeknek a medvéknek már korábban rendeztek szertartást, de így legalább kevésbé tartottak a szereplők attól, hogy az esetleges szabálysértésekért a szellemek szigorúan bosszút állnak.

Az ünnepre kb. 50 osztják vendég volt hivatalos, akik Szurgutból, Nyeftyejuganszkból és Hanti-Manszijszkból érkeztek helikopteren. A nem-osztják kutatókat két csoport képviselte. Az egyik Jurij Sejkin, a novoszibirszki konzervatórium népzenei osztályának vezetője volt két munkatársával, akik magnófelvételt készítettek az ünnepről, a másik Schmidt Évából, belőlem

és Aado Lintrop észt néprajzi dokumentumfilmeseből állt. Aadónak volt videokamerája, melyhez én vittem itthonról kazettákat, így tehát mi a hangrögzítés mellett videofelvételt is tudunk készíteni.

A szertartás a klubhelyiségben történt, melyet a hagyományoknak megfelelően rendeztek be, miközben a medve gazdája saját házában átvette a medvének szóló ital-, étel- és pénzadományokat. A medvefejeket, az ünnephez szükséges egyéb tárgyakat és az ajándékokat az első napon délben szállították át a klubba, ahol mindent elrendeztek az asztalon, s a nők a medvefejek elé tették a húst, halat, faggyút, kenyeret, kenyértésztából készült rénfigurákat, kekszet, süteményeket, cukorkákat, bogyókat, vodkát és teát. A medvék bal oldalán ültek a zenészek: ketten keleti osztják területről érkeztek, dombrán, ill. osztják hárfán játszottak, a harmadik pedig egy fiatal északi vogul dombrajátékos volt. Szintén a bal oldal volt az énekesek helye, a házigazda pedig a medvék jobb oldalára ült.

Maga a szertartás a medvék köszöntésével kezdődött: mindenki megcsókolta a fejeket, és ajándékát az asztalra tette. A kezdő szertartások közé tartozik a nyírfataplóval való füstölés, majd a medvekeltő ének után férfi és női táncok következtek. Ez után kezdődött a tényleges ünnep. A hím medvének öt epikus ének jár, melyeket többnyire három férfi ad elő. Közülük egy az énekes, a másik kettő dünyögéssel segíti, miközben kisujjuknál összefogott kezüket előre-hátra lengetik. Az előadás célja a medve szórakoztatása és kiengesztelése, így hát felé fordulva énekelnek, a közönség pedig az előadók háta mögött ül a földre terített rénbőrökön.

Az epikus énekek között szerepel a medvének az égből való leeresztéséről szóló ének, a Világügyelő Férfi medvevadászatal, a Pelimi isten medvegyilkosságának története stb. Ezek az énekek lényegesen különböznek a nálunk megszokottaktól: nincsen végleges, kötött szövegük, az énekes a történet ismeretében a szokásos fordulatok (klisék) és poétikai eszközök felhasználásával minden alkalommal újrakölti őket. A leghosszabb ének, amit hallottunk, két és fél órán át tartott: a sáman közben egy helyen elakadt, megbeszélte a további történéseket a közönség egy tagjával (ez néhány percig tartott), majd folytatta az éneket megszakítás nélkül még több mint egy óra hosszat.

Mivel egy-egy ünnepre több énekest is meghívnak, a férfiak felváltva adják elő az énekeket, így lehetőségük van közben pihenni és enni is. Az ételből az első tál mindig a medvét illeti. Mikor az új tálat behozzák, a régieket leszedik és az ételt elfogyasztják: természetesen nemcsak az énekesek, hanem a közönség is kap belőle. Az előadók éneklés közben csak teát vagy vizet ittak, a vodka fogyasztására a szünetekben, a pihenők alatt került sor.

Az epikus énekek után a medveünnep a nyírkéregmaszkos alakoskodók színjátékaival folytatódik. Ezek többnyire humoros történetek. A kérkedő vadász megijed az egértől: a szorgalmas púpos ember zsákmányát ellopja és megeszi a lusta pocakos, majd megkergetik és elpáholják egymást: a fiút csábítja az erdei szellem: a nő különböző férfiakhöz kéredzkedik stb. A szereplők ügyességén, leleményességén múlik, hogyan tudják kidolgozni és előadni őket. A színjátékok után következett a kenyértésztából készített rénfigurák jelképes föláldozása. A letaglózást szimbolizáló mozdulatok és az istenségek ételáldozatra való meghívását jelentő kiáltások után darabokra törték őket, és a darabokat jókívánságok kíséretében szétosztották a résztvevők között.

A maszkosok után a medveünnep harmadik része az erdei szellemek énekeiből és táncaiból áll. Általában ketten adják ezeket elő. Egyikük az énekes, aki a szellem nevében elénekli, hogy hogyan jutott el a medveünnepi házig. A végén a másik szereplő kerül előtérbe, aki eljárván a szellem áldásosztó, bőséget hozó táncát. Ezek az énekek is eléggé hosszúak lehetnek, s nagyon pontosan írják le az útvonalat egyik helytől a másikig.

Az ünnep azzal fejeződik be, hogy a medvéket külön énekkel elaltatják, ami rendszerint az áténekelt éjszaka után reggel történik. A szereplők és a nézők ezután hazamennek, kipihenik magukat, és másnap délután újra kezdődik az egész: medvekeltő ének, epikus énekek, maszkos alakoskodások, kenyér-rének föláldozása, az erdei szellemek énekei és medvefektető ének. Hím medvét öt éjszakán át ünnepelnek, a nőténynek négy, hím bocsnak három, nőtény bocsnak két éjszaka "jár".

Érdekes volt megfigyelni a nézőközönséget. Nem az általunk megszokott, első perctől az utolsóig ott ülő és figyelő közönség volt ez, de ha belegondolunk, nem is lehet így követni egy 10-12 órán át mindössze néhányszor 5-10 perc megszakítással folyó előadást. Közben ettek is, az ételt behozók ide-oda járkáltak, a férfiak ki-kimentek az ajtó elé cigarettázni, éjfél körül az asszonyok hazamentek lefektetni azokat a gyerekeket (3-4 évesek is voltak közöttük), akik addig bírták. A felnőttek közül voltak, akik ott helyben aludtak egyet a leterített rénbőrökön, volt, aki hazament, és egy-két óra múlva visszajött. Aki azonban ott volt (és éppen nem aludt), az csendben és fegyelmезetten figyelt akkor is, ha (más vidékről érkezvén, más nyelvjárást beszélvén) éppúgy nem értette az énekek szövegét, mint az orosz kutatók, vagy én. A humoros színjátékokon viszont jól derültek, sőt volt, aki be-bekiabálva "dirigálta" egyik vagy másik sze-

replőt, hogy mit csináljon.

A medveünnepen kívül egy másik egyedülálló élményben is részünk volt: láthattunk egy valódi rénáldozatot. A medveünnep gazdája irányította ezt is. A tervezett napon mínusz 40 fok volt, és ilyen hidegben nem lehet megnyúzni az állatokat, így az áldozatot el kellett halasztani. Másnapra azonban jelentősen fölmelegedett az idő (mínusz 25 fokra!), így aznap délután sor kerülhetett a hét rénszarvas föláldozására. Az állatokat, a szükséges eszközöket, ajándékokat és az embereket (meghökkenésünkre és örömünkre asszonyok is ott lehettek, így mi is részt vehettünk) motoros és rénszánok szállították a kb. 5 km-re lévő nyírfaligetbe, ahol hét fával tüzet gyújtottak, majd a sámán kijelölte, hogy melyik rént melyik istenségnek ajánlja föl. A résztvevők átadták áldozati ajándékaikat: a kendőket, szalagokat a sámán segédei a felajánlásnak megfelelő rénszarvas szarvára kötözték, a nagy vég vásznakat a hátukra terítették. Az ételek és italok hátul egy külön asztalkán álltak.

Ezután kezdődött a tulajdonképpeni áldozat: a sámán énekkel megidézte az isteneket, majd a rének letaglózása következett. Az ütéssel elkábított állatokat késsel szíven, majd tarkón szúrták, a hetedik rén föláldozása után pedig hétszeres kiáltással ajánlották őket az isteneknek. Ezután mindegyik rénhez odament 3-4 férfi, kb. félóra alatt megnyúzták és földarabolták az állatokat, és a résztvevők (köztük mi is) kaptak a vérből és a nyers májból, valamint az étel- és italáldozatként vitt kekszektől, cukorkából és vodkából. A hét rénszarvas közül négyet szentnek nyilvánítottak: ezeknek vérét, máját, később húsát is csak férfiak fogyaszthatták. Az átfázott emberek a tűznél melegedtek, ahol egy kondérban rénhús is főtt. A szertartás vége felé elégették a Tűz-anyának ajánlott kendőket és vásznakat, majd három magas nyírfára felkötötték a rénbőröket és az áldozati textileket. Befejezésül a résztvevők ismét hétszeres kiáltással felajánlották az adományokat az isteneknek.

Az áldozati szertartás befejeztével az embereket, a kellékeket és a húst a szánok visszaszállították a faluba, ahol a klubhelyiségben áldozati tort ültünk. Ezen a rének nyers és főtt húsát fogyasztottuk.

Nyári utamon az osztjások hétköznapi életével volt alkalmam megismerkedni. Schmidt Éva 1991 májusától 3 éves szerződés keretében osztják folklór-archívumot alapít Beloarszkiiban, a Kazim folyó torkolatvidékénél. Feladata az is, hogy az osztják értelmiség tagjaiból képezzen ki munkatársakat az archívum számára. Szerződésében szerepel az a pont, hogy minden évben fogadhatja az Obi-ugor Kutató Team tagjait, akiknek 6 hetes gyűjtést szervez. 1991 július-augusztusában volt az első ilyen expedíció, ahol ketten együtt dolgoztunk. (Később csatlakozott hozzánk Éva egyik tanítványa, Rutkay Eszter is, aki egyetemi múzeumi gyakorlat címszóval két és fél hónapot töltött az osztjások között, s megtanult osztják módon varrni, halrekesztéket készíteni, halat tisztítani, fajtát csapdázni, sőt – mivel hetekig egyedül élt köztük – osztjákul beszélni is!)

Azt már tudtam, hogy az osztjások közül kevesen őrizhették meg hagyományos életformájukat: a szétszórtnak, néhány házas szállásokon 10-20 fős közösségekben élő réntartókat, halászokat, vadászokat falvakba telepítették, az eredeti szállásokból csak mutatóban maradt néhány. Egy ilyen családnál laktunk egy hétig, s ez egész életre szóló élményt jelentett még úgy is, hogy a családfő és két lánya éppen nem volt otthon. Hiszen ők sincsenek elszigetelve a külvilágtól! Természetes körülmények között gyalog és csónakon egy nap alatt jutnak el a legközelebbi faluba, Juilszka: ha azonban sikerül elcsípni egy helikoptert, 20 perc alatt odaérnek. Mi helikopterrel érkeztünk (ezek fúrotornyokhoz szállítanak felszerelési tárgyakat, anyagokat, s közben az útba eső szállások lakóit is fuvarozzák szívességből: igen csekély ellenszolgáltatás ez ezért a környezetrombolásért, amivel az olajkitermelés jár ezen a vidéken, s mely az osztjásokat létükben fenyegeti). A házigazda rögtön ki is használta a lehetőséget, hogy Juilszka repüljön, fölvegye a nyugdíját és bevásároljon. Ez azért tartott egy hétig, mert először nyugdíj nem volt, azután helikopter nem volt. A folyó pedig annyira kiszáradt, hogy a csónak nem tudott rajta járni, így aztán a 63 éves, nyugdíjas rénpásztor és lányai juilszki házukban vártak egy hétig, míg mindent elintéztek, és találtak egy pilótát, aki vállalta, hogy fölveszi őket a helikopterrel.

Eközben mi a háziasszonnyal, középső fiával, 19 éves menyével és 2 éves unokájával töltöttük időnket, s belekóstoltunk a halász-vadász-gyűjtőéletbe. Az első napokban a fiú kiment vadászni, de semmit nem sikerült lőnie, mert az egyetlen számbajöhető vadászsákmány olyankor a hattyú, az pedig éppen megkezdte vedlését, tehát nem repült. Az alacsony vízszint miatt a varsás halászat sem volt túl eredményes: a napi kétszeri 10-15 halból álló fogás helyett be kellett érünk egy hét alatt összesen három alkalommal 8-10 hallal. Megtapsztaltuk az "egyszer hopp, másszor kopp" mindkét oldalát: két napig csak teán és vajaskenyéren éltünk (némi frissen szedett boggyóval és kemencében sült szárított hallal kiegészítve), utána viszont a varsával fogott zsákmányból hallevés és csukafasírt készült, és nagy lakomát csaptunk.

Az asszonyok főztek, mostak, halat tisztítottak (ha volt), kenyeret sütöttek, bogyót szedtek (augusztusban ötféle áfonya érik, mi is segítettünk gyűjteni: igen lassú munka), valamint bőrkikészítéssel és varrással foglalatoskodtak. A fiú pedig saját házát építette, miután nyilvánvalóvá vált, hogy vadászni nem lehet. Éneklésre, felvételre leginkább este nyílt alkalom; háziasszonyunk rólunk is költött egy éneket, de azon kívül is jónéhányat fölvehettünk tőle.

Énekeik jelentős része a medveünnephez kapcsolódik. A másik éneklési alkalom a közös együttlét, amikor az egyéni énekek kerülnek elő. Ezeket minden alkalommal újraköltik, csiszolják, formálják, éppúgy, mint a medveünnepi énekeket. Egymás egyéni énekeit megtanulják és előadják: a szerzőt és a keletkezés idejét számon tartják, s ami nekem különösen érdekes volt, férfiakról is lehet hallani női egyéni éneket, és fordítva.

Egy másik hetet az Ob melletti Vanzevát faluban töltöttünk. Mintegy 500 lakójának többsége osztják. Augusztusban a hagyományos módon készültek a télre: halásztak, gombát, bogyót és cirbolyatobozt gyűjtöttek, szénát kaszáltak (a faluban ugyanis tehenet tartanak). Természetesen mi is csatlakoztunk hozzájuk, és segítettünk nekik. Különösen a gombagyűjtés volt eredményes: sok helyen szinte összefüggő szőnyeget alkotva borítják az erdő talaját, s mérges nem is akadt köztük, néhány jól megtermett légyölő galócát kivéve. Csak arra kellett vigyázni, hogy öreg, férges példányokat ne szedjünk.

Itt éltük meg az augusztus 19-i puccsot is, amiről aznap csak annyit tudtunk, hogy valami biztosan történt, mert a helyi TV-adások megszűntek, a moszkvai központi adó pedig csak koncertet és balettet közvetített. Délután olvasták föl a híreket Gorbacsov lemondásáról és a hatalomátvételről, amitől elsősorban mi ijedtünk meg kissé – önző módon azért is, mert úgy tűnt, ezek után nem sok alkalmunk nyílik az obi-ugorok között dolgozni. Természetesen őket is féltettük, tudván, hogy egy katonai diktatúra nem kedvez az éppen öntudatra ébredő kis népek megmaradásának sem. Ettől függetlenül másnap kimentünk halászni az Obra, s mire délután visszaérkeztünk, már megtörtént az újabb fordulat. Gyűjtőmunkánk a továbbiakban annyival vált színesebbé, hogy a minden osztják házában reggeltől estig szóló rádió és televízió hírei minket is érdekelték. Az osztjákok közül sokan azt mondták, hogy nekik végülis mindegy, s volt olyan a vadászok között, akit a mostani "piacgazdaság" annyira megnyomorít, hogy még a diktatúrát is örömmel üdvözölte a "rendcsinálás"-ban és némi könnyebbségben reménykedve. Az élet azonban változatlanul folyt tovább: Moszkva onnan messzebb volt, mint Budapesttől, s mi mindenestre kevesebbet tudtunk az eseményekről, mint itthon maradt családtagjaink.

A nagy munka és a politikai fordulatok közben azért Vanzevátban is több alkalommal sikerült megénekelteni részben egy régebbiről ismerős férfit, aki 1990-ben az osztják hagyományőrző csoport tagjaként Magyarországon is járt, részben asszonyokat. A dallamok nagyon sokfélék: a beszédszerű vagy két-három hangon dünyögött "melódiáktól" az oktávnál is nagyobb hangterjedelműek mindenfélét találtunk. Azon a vidéken túlnyomó részük egy- vagy kétsoros: utóbbiakban a sorok váltakozása lehet szabályos, de szabálytalan is.

Természetesen az első kérdés, amit általában föltesznek nekem, az, hogy hasonlít-e az obi-ugorok zenéje a miénkre. Egyelőre nemigen lehet válaszolni, hiszen az övéket még mindig alig ismerjük. Gondoljunk csak arra, hogy az összegyűjtött magyar népdalok változataikkal együtt meghaladják a 150 ezret: ezzel szemben az obi-ugoroktól összesen mintegy 1000 dallamot ismerünk, annak is kb. a felét régi gyűjtésekből, kottából, szöveg nélkül. (A szovjetunióbeli archívumokban lévő több ezer dallamfelvétel szövege egyelőre leíratlan, s maga az anyag is nagyrészt kiadatlan, csak a helyszínen tanulmányozható.) Az első feladat az, hogy megismerjük az ő zenéjüket; az összehasonlításnak inkább csak ezután kell következnie.

Reménykedünk abban, hogy a további gyűjtőmunkát, az 1992-es és 1993-as 6-6 hetes expedíciót és Schmidt Éva ottani folyamatos munkáját sem politikai, sem anyagi okok nem fogják akadályozni. A gyűjtött anyagból köteteket adnánk ki, melyek legközelebbi nyelvrokonaink nyelvéről, népköltészetéről, szokásairól, táncairól, néprajzáról és zenéjéről szólnak. Ezáltal jobban megismerhetjük őket, s így gyarapíthatjuk saját magunk ismeretét is.

LÁZÁR KATALIN